

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱԴՐԱՍԻ ԴՐՈՇԱԿԱԿԻՐՆԵՐԸ

18-րդ դարի երկրորդ կիսում և 19-րդ դարի առաջին քառորդում հայկական ոչ մի գաղութում հայ ժողովրդի ազատագրության հրատապ հարցն այնքան մտքեր չի հուզել, որքան Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում։ Այդ ժամանակաշրջանում է, որ Մադրասի առաջադեմ, շրջահայաց ու նշանավոր գործիչները հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման խնդրում այնքան խոշոր դեր են խաղում։ 18-րդ դարաշրջանի հայոց պատմության էջերում այդ գործիչներից փայլում են Հովսեփ Էմինի, Մովսես Բաղրամյանի և Շահամիր Սուլթանով Շահամիրյանի անունները։ Քաղաքական առաջադեմ գաղափարներով տոգորված այս պայծառ դեմքերի շնորհիվ է, որ 18-րդ դարի երկրորդ կեսից Մադրասը դառնում է հայ ժողովրդի ազատագրական ու կուլտուրական շարժման խոշոր կենտրոններից մեկը։ Մադրասում է, որ 18-րդ դարի վերջերին, 1794 թվականին, Տ. Հարություն քահանա Շմավոնյանի խմբագրությամբ, լույս է տեսնում հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազդարար»-ը, որի էջերում արժարժիվ է սկսում հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարը։ Այս թերթի հրապարակ գալը իր ժամանակին խոշոր երևույթ էր հանդիսանում հայ հասարակական մտքի զարգացման տեսակետից։ Նմանապես Մադրասում են հրատարակվում հայ ազատագրական պայքարին և ժողովրդական հանրապետության կանոնադրության նվիրված առաջին արժեքավոր գրքերը։ «Նոր տեսուհի, որ կոչի Յուդուհա» (1772 թ. Մադրաս) — Մովսես Բաղրամյանի և «Որոգայթ փառաց» — Շահամիր Շահամիրյանի։ Հայ քաղաքական գրականության նվիրված այդ առաջին երկերով հեղինակները ձգտել են ժողովրդի մեջ վառ պահել և՛ հայրենասիրության, և՛ ազատագրության ոգին։ Այդ նպատակով էլ տեսողները տարածվել են հայ ժողովրդի մեջ, ուղարկվել են նաև

պարսկահայ նշանավոր դեմքերին, Ղարաբաղի (Խամսայի) մելիքներին, Սիմեոն կաթողիկոսին և նույնիսկ վրաց Հերակլ թագավորին։ Առհասարակ, Մադրասի հայ գործիչներին — թե՛ Շահամիրյանին, և թե՛ Բաղրամյանին — հուզել է մի միտք, մի ձգտում՝ սթափեցնել ժամանակի հայ երիտասարդներին դարավոր քնից, հրահրել նրանց հոգիներում ոչ միայն ազգային ինքնագիտակցության, հայրենասիրության ու ազատության ոգին, այլ և նվիրվածության զգացմունքը։ Իսկ նպատակը — ծածանել հայ ազատագրական պայքարի դրոշմ և Հայաստանն ազատելով օտար տիրապետողների լծի տակից, վերականգնել նրա քաղաքական անկախությունը։ Բայց դա պատահական մի երևույթ էր, այլ ժամանակի հրամայական պահանջ։ Դա այն պատմաշրջանն էր, երբ Մադրասի ու Կալկաթայի հայ առևտրականները, սկսած 18-րդ դարի առաջին կեսից, տնտեսական խոշոր դեր էին խաղում Հնդկաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի առևտրական փոխհարաբերությունների ասպարեզում։ Սակայն, նույն դարի երկրորդ կեսին հնդկահայ առևտրականներն այլևս չեն դիմանում անգլիական մրցակցությանը։ Երիտանական իշխանություններն ու կալիտալը հետզհետե չեզոքացնում են նրանց ու դուրս մղում առևտրական շուկաներից։ Նման իրադրությունը դրդում է հնդկահայ առևտրականներին ձգտել իրագործելու հայ պետության ստեղծման գաղափարը, որի իրականացումը նրանք կապում էին սուլթանական ու շահական լծից Հայաստանն ազատագրելու խնդրի հետ։

Բայց Մադրասի առաջադեմ մտավորականների գրքույկների հրատարակության դրդապատճառը միայն հնդկահայերի տնտեսական քայքայումը չէր, կար և հայ ժողովրդի քաղաքական ազատության հրատապ խնդիրը։ Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ

հայ ժողովուրդը տառապում էր սուլթանական և շահական գերիշխանության բացարձակ կամայականությունների, բռնությունների ու հարստահարությունների ներքո: Հայ ժողովրդի համար ստեղծված մռայլ իրականության և Հայաստանում տիրող ծանր դրության պատկերը տեսնում ենք մեր ձեռագիր մատյաններում: Ժամանակի վաստակավոր գրիչներն իրենց ապրած պատմաշրջանն անվանում են «դառն ու դժնեայ», «աղետաբեր», «անբարի», «շար»: Նրանք իրենց ձեռագրերն ընդգրկում են «դառն և ամպրոպ խոտովության և անփարատելի տրտմության մէջ», «անանգորր ժամանակ», «գերութեան կամ փախուտի ճամբին»: Հատկանշական է և այն, որ 18-րդ դարի առաջին քառորդից սկսած Անդրկովկասի՝ Հայաստանի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի ժողովուրդները իրենց ազատագրության միակ պաշտպան համարում են Ռուսաստանը և ձգտում են վայելել նրա հովանավորությունը: Այդ գաղափարով համակվում են հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի բոլոր փալյուն ղեկավարները, որոնց մեջ առաջին դրոշակակիրներից մեկը հանդիսանում է Իսրայել Օրին, որը հրապարակ է իջնում 18-րդ դարի առաջին քառորդում: Հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության, նա Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում շատ գահակալների դռներ է բաղկում, բայց ոչ մի օգնություն չի ստանում: Հիասթափված Արևմտյան Եվրոպայի գահակալների անտարբեր ու անբարյացակամ վերաբերմունքից, 1701 թվականին Իսրայել Օրին հայերի անունից մի դիմում է ներկայացնում ռուսաց կայսր Պետրոս Մեծին, խնդրելով, որ ապահովի ստրկական պայմաններում տառապող հայ ժողովրդի և Հայաստանի ազատագրումը պարսկական լծից: Կայսրը առաջ է քաշում Հայաստանի ազատագրության ու հայկական պետության կազմակերպման հարցը: Պետրոս Մեծը խոստանում է ոչ միայն օգնել հայ ժողովրդին իր ազատագրական արդար պայքարում, այլ և իր հովանավորության տակ վերցնել նրան: 1723 թվականի հունիս 3-ին էլ հրատարակվում է Պետրոս Մեծի հրովարտակը, որով նա խոստանում էր հովանավորել հայ ժողովրդին՝ ազատելով վերջինիս օտար բռնակալների լծից: Այս ակտով ոչ միայն ամրապնդվում են հայ-ռուս քաղաքական կապերը, այլ և հայ ժողովրդի կյանքում սկսվում է քաղաքական պայքարի մի նոր շրջան: Բնորոշ է և այն, որ Պետրոս Մեծի արշավանքների շրջանում հայերը, վրացիների հետ միասին, պաշտպանվում են օսմանյիների, լեզգիների և պարսիկ խանների հարձակումներից ու միաժամանակ Սյունիքում

և Ղարաբաղում ծածանվում է ժողովրդա-ազատագրական պայքարի դրոշմ:

Նույն երևույթը տեսնում ենք Եկատերինա Բ կայսրուհու օրոք, որը իր քաղաքական ծրագրերի իրագործման համար Ղրիմի հայերին զաղթեցնում է Դոնի Ռոստովի շրջակայքը և 1781 թվականին այստեղ հիմնում Նոր-Նախիջևան քաղաքը: Կայսրուհու թույլտվությամբ Ռուսաստան են գաղթում շատ հայեր նաև Բեսարաբիայից, Մոլդավիայից, Ռումինիայից և Բուլղովինիայից: Նոր-Նախիջևանից բացի Դնեպրի ափագնում է հիմնվում էլ զուտ հայաբնակ Գրիգորիովո քաղաքը: Նույն շրջանում էլ հետզհետե կազմավորվում են Մոզդուկի, Ղզլարի և Աստրախանի հայ գաղութները: Այսպիսով հայ ժողովրդի համար սկսվում է զարգացման մի նոր շրջան:

Այսպես էր պատկերը նաև 18-րդ դարի վերջերում: Այդ ժամանակաշրջանում նորից առաջ է քաշվում պարսկա-թուրքական լծի տակ տառապող Հայաստանը, Մեծն Ռուսաստանի օգնությամբ, ազատագրելու հարցը:

Այնուհետև հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները նոր փայլ են ստանում 19-րդ դարի սկզբներին: Դա այն պատմաշրջանն էր, երբ ռուս բանակը վերսկսել էր արշավել դեպի Անդրկովկաս: Ռուսական բանակի առաջխաղացումը ազատագրական շարժման ոգի է մտցնում նաև գաղութահայության մեջ: Թերևս դրանով էլ պիտի բացատրել, որ ռուս ժողովրդի օգնությանը դիմելու և հայերի ազատագրությունը Մեծ Ռուսաստանի հետ կապելու փաստական ցայտուն տվյալներ գտնում ենք նաև հնդկահայ գաղութի 19-րդ դարի առաջին շրջանի գրականության մեջ:

Դրանցից էականը 1806 թվականին Մադրասում, շիրազցի Տ. Հարություն քահանա Շմավոնյանի տպարանում, տպված «Անցկամ գործք» խորագրով գրքուկն է: 29 էջից բաղկացած պարզ և անպաճույճ մի տետրակ է դա, որ իր բովանդակությամբ տալիս է Մադրասի հայ հասարակության 43-րդ և 44-րդ պատմական ժողովների արձանագրությունից պատկերը: Այդ ժողովներում հանդես են գալիս 18-րդ դարի վերջին շրջանում և 19-րդ դարի առաջին քառորդում Մադրասում ապրող և հայ ժողովրդի ազատագրության վեհ գաղափարով տոգորված ժամանակի պայծառ ղեմքերը, որոնց մեջ ամենից առաջ տեսնում ենք հայ անդրանիկ լրագրի հիմնադիր՝ Տ. Հարություն քահանա Շմավոնյանին, կուսուորական մի փալյուն գործչի, որի ազնիվ սիրտը բաբախում էր միայն հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Շմավոնյա-

նը չափազանց հեռատես լինելով, հայ ժողովրդի ջերմ պաշտպան համարում է ռուս ազնիվ և վեհանձն ժողովրդին և գտնում է, որ Հայաստանի ազատագրության հարցը պիտի կապել Մեծ Ռուսաստանի հետ: Հատկանշական է և այն, որ Մադրասի մյուս հայ հայրենասերները ևս պաշտպանում են նույն տեսակետը: Ընդհանուր առմամբ, 1806 թվականին հրատարակված սույն գործույլը մադրասաբնակ հայ հայրենասերների գործունեության ցայտուն մի էջը պատկերող կարևորագույն վավերագրերից մեկն է, որն իր մեջ բովանդակում է հասարակական ու բաղադրական ուրույն արժեք ներկայացնող ուշագրավ կետեր: Դրանցից էականն այն պարզաբանությունն է, թե ինչո՞ւ պիտի ապագացնել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատագրության օտար լծից: 1805 թվի նոյեմբերի 17-ին Մադրասում կայացած պատմական ժողովին մասնակցող հայրենասերներից Նազար Հակոբջան Շամիրյանն իր արտասանած ճառով ընդգծում է պատճառներից կարևորը: Նա տխուր սրտով արձանագրում է այն փաստը, որ հայ ժողովուրդը 500 տարվա ընթացքում ապրում է քաղաքական տնտեսական ամենաթանր պայմաններում, բայց միաժամանակ իր անսահման ուրախությունն է արտահայտում, որ հայության մի ղզալի մասը «օրհնեալ Ռուսաստանի» օգնությամբ փրկվելով ասիական բռնակալության դարավոր ստրկությունից և տառապանքներից, մտնել է պատմական նոր հունի մեջ: Ահա թե ինչպիսի գույներով է պատկերում նա հայ ժողովրդի անցյալի տխուր վիճակը, միաժամանակ ընդգծելով Ռուսաստանի պատմական դերը հայ ժողովրդի մի ստվար հատվածի ազատագրական գործում:

— Բանդի տուն և աշխարհն մեր, — ճառում է Շամիրյանը, — միշտց իբր հինգ հարիւր ամ ժամանակաւ մաշեալ ի ներքոյ սրոյ և ոտից անհաստատ տէրութեանց և այլակրօնից, մեք և բիւրաւորք յազգակցաց մերոց և արինակցաց վարեալք ի պէս-պէս գերութիւնս և պանդխտութիւնս, նուազեալք և օրըստօրէ պակասեալք, ոմանք զո՞հ անկանելով անքնախան և օտար տարեբաց, և ոմանք ճնշեալք ի ներքոյ անտանելի խստութեանց և անազատութեանց, մեք և աշխարհ մեր անքմ, որ յաւէտ յուսահատութեան տրտութիւն քան թէ վերականգնման նպատակ ունէաք առաջի աշաց, այժմ արժանաւորեցաք (յայսմիկ և եթ բախտաւորագոյնք քան ըզնախնիս մեր) առանց խնդրոյ և ակնկալութեան մերոյ տեսանել զողորմածագոյն ձեռ ամենամեծ կայսերութեան օրհնեալ Ռուսաստանու ամինաողորմածաբար կարկառեալ

առ փրկութիւն և ազատութիւն մեր («Անցկամ գործք» 1806 թ., Մադրաս, էջ 5):

Մի հանգամանք պարզ է, որ Մադրասի առաջավոր և հայրենասեր գործիչներին հուզում է այն ծանր վիճակը, որի մեջ գտնվում էր հայ ժողովուրդը, բայց և միաժամանակ նրանց սրտերը բարախում են նրա ազատագրության բարձր զգացումներով: Ապրում են նրանք հայության ցավերով ու նրա ազատության համար ծրագրեր մշակում: Նրանք գիտեն նաև Ռուսաստանի հզորացման մասին: Ահա թե ինչո՞ւ նրանք հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի էությունը վերլուծելիս, Հովսեփի էմինի, Շահամիր Շահամիրյանի և Մովսես Բաղրամյանի նման, հայության օտար չծից փրկելու գործում մեծ տեղ են տալիս Ռուսաստանին, Վրաստանին: Գտնում են, որ Հայաստանը կարող է ազատագրվել միայն ռուս ազնիվ ժողովրդի օգնությամբ: Նրանք հայ ժողովրդի միակ ազատարար և փրկարար համարում են Ռուսաստանին: Գտնում են, որ նա՛կ կարող է ստեղծել անկախ Հայաստանը: Վերջապես նրանք գտնում են, որ Ռուսաստանի հովանավորությամբ և հայվրացական ժողովուրդների եղբայրական միության մեջ ու վրաց թագավոր Հերակլ Բ-ի գլխավորությամբ կիրականանա հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրությունը: Ահա այս է մադրասաբնակ հայ գործիչների մրտայնության հիմնական կետերից մեկը և ամենից կարևորը: Հենց այս ուղղությամբ էլ նրանք արտահայտվում են՝ ժողովում: Այս տեսակետից առանձնապես ընտրող են ժողովի նախագահ Նազար Հակոբջան Շամիրյանի արտահայտած մտքերը: Նա ավելի խորացնելով իր տեսակետը, ավելացնում է.

— Այժմ տեսանելով և լսելով ազատ և փառաւոր կենցաղավարութիւն քաղաքակցաց մերոց և եղբարաց ի ներքոյ սքանչելի բարեկարգութեան կայսերութեանն Մեծին Ռուսաստանու, արժանաւորս ի նորանէ յարգեալ և պաշտօնատրեալ փոխանական պատուաւ և աստիճանաւ («Անցկամ գործք» 1806 թ., Մադրաս, էջ 7):

Ռուսաստանի հովանավորության ներքո գտնվող հայ ժողովրդի ազատությունն ու երջանկությունն անսահման ուրախություն է պատճառում Մադրասի ազգասեր հայերին: Ահա թե ինչու նախագահ Ն. Շամիրյանը ժողովում առաջարկում է խորին երախտագիտական զգացումներով լի շնորհակալության թուղթ գրել «մարդասէր» և «օրհնեալ» Ռուսաստանին: Նա բարոյական պարտականություն է համարում այդ խնդիրը դնել ժողովում, որովհետև գտնում է, թե 1) մեծահոգի Ռուսաստանի շնորհիվ է, որ հայ ժողո-

վորդն ապրում է հանգստության և բարօրության մեջ և 2) նա է հայության ազատիչն ու բարերարը:

— Եվ արդ յայսցանէ հաւաքելի է,— ճառում է ժողովի նախագահը,— թէ մեք ժողովեալքս աստ բարեպէս տեղեակ եմք մեծահոգիութեան և ողորմածագոյն դիտման օրհնեալ կայսերութեան և մարդասէր կայսերն Ռուսաստանու յատկապէս առ ազգ և աշխարհն մեր, տեղեակ եմք և խելամուտ հանգրստութեան և բարօրութեան ազգակցաց մերոց ենթ Աստուածապահ կայսերութեան նոցին, լի եմք ամեն յարգանօք և երախտադիտութեամբ առ այս ազատիչ և բարերար մեր. և վասն այնորիկ ժողովեալ եմք նախ սակս միմեանց հաղորդելոյ և միաբան ուրախանալոյ ի վերայ պատճառի խնդութեան և երջանկութեան մերոյ, և ապա խորհելոյ զյարմարութենէ կերպին հեղույ արտաքո զհեղեղ երախտագիտութեան արտից մերոց առ ոստ ամենապայծառ կայսերութեանն (Անցք կամ գործք՝ 1806 թ., Մարդաս, էջ 8):

Ժողովի ղեկավար Նազար Շամիրյանը առաջադրված խնդրի կարևորությունը, վիճությունն ու լրջությունը նկատի առնելով՝ «խոնարհաբար հայցում է» ժողովականներին, որ Ռուսաստանի կայսեր երախտագիտության թուղթ գրելու հարցի մասին յուրաքանչյուրն «ազատապէս» արտահայտեն իր կարծիքը: Ավելի հատկանշականն այն է, որ նա հավատարիմ մնալով ժամանակի կրօնական ոգուն, «սրբակրօն հարց» առաջարկում է աղոթքով խնդրել Տիրոջից, որ ժողովականներին «արժանաւորութիւն» շնորհե, որպեսզի նրանք ավելի լուրջ խորհեն և առաջադրեն այն, որ առավել «վայելուչ» է և ճշգրտութիւն հաճելի: Աղոթքն արտասանում է հայ անդրանիկ լրագրի հիմնադիր Տ. Հարություն քահանա Շամվոնյանը: Բոլոր ժողովականներն ոտքի են կանգնում և ահա բարեկրօն քահանայի շրթերը մրմնջում են.

— ...Ինձ այսպէս երեւի զի այս ժողով ձեր յԱստուծաւ է և ընկերակից է մեզ Քրիստոս, ուրեմն խնդրեմ առ հասարակ ամենեքեանդ ասելով զտէրոնական աղօթք՝ խնդրեցէք յամենակալէն Աստուծոյ երկայն կեանս և յաղթութիւն ամենամեծ կայսերն Աղեքսանդրի պաշտպանին և ողորմածին ազգին և աշխարհին մերոյ. և մեզ զշնորհ հոգւոյն սրբոյ, զի նա տացէ մեզ բերան և իմաստութիւն ի առաջադրել և խօսել ըստ հաճոյից իւրոց, օրհնեալ էք և օրհնեալ լինիք, ամէն (Անցք կամ գործք՝ 1806 թ., Մարդաս, էջ 9):

Այնուհետև բոլոր ժողովականներն էլ առանձին-առանձին և տարբեր ոճերով հայտնում են իրենց կարծիքները: Մարգարի քահանաներից խոսում է նաև Տ. Թադեոս Տեր-

Անդրեասյանը, որ նույնպես կանգ է առնում «ամենամեծ կայսերութեան» հայ ժողովրդի հանդեպ ցույց տված անօրինակ բարերարության վրա: Հերթական կարգով արտահայտվում են նաև Մարգարի հայության ժամանակի առաջավոր գաղափարներով տոգորված հասարակական հայտնի գործիչներից Մանուկ Հակոբջանը, Հակոբ Հարությունը, Գրիգոր Սամյանը, Ավետ Սեթյանը, Վարդան Գասպարյանը, Սեթ Սամյանը և ուրիշներ: Բոլորն էլ արտագին ողջունում են ուսական զորակի հաղթանակը, գտնելով, որ ուս ժողովրդի հետ ստեղծած անխորտակելի բարեկամությունն այն միակ ուժն է, որի շնորհիվ հայ ժողովուրդը կարող է թոթափել բռնության, խավարի և ստրկության շղթաները ու հասնել իր քաղաքական ազատությանը:

Հատկանշական են «աշխարհատես» և «փորձառու» Մարգար Բաբունի արտահայտած մտքերը: Խոսում է նա պատմական տվյալներով և առանձնապես ընդգծում այն «խնամքն» ու ողորմածությունը, որ հայ ժողովրդի հանդեպ մարդասիրաբար ցույց են տվել Պետրոս Մեծը, Նկատրինա կայսրուհին և Աղեքսանդր կայսրը: Անդրադառնում է նաև երկու հարևան եղբայրակից ժողովուրդներին—հայերի ու վրացիների քաղաքական հարաբերություններին:

Արտահայտվելու համար կրկին ձայն է խնդրում հայ լրագրության առաջին դրոշակակիր Տ. Հարություն քահանա Շամվոնյանը: Խոսում է նա կարճ, բայց բովանդակալից: Նա նորից է շեշտում, որ հայ ժողովրդի միակ ջերմ պաշտպանը Մեծն Ռուսաստանն է: Նրա արտահայտած մտքերի մասին ավելի ցայտուն գաղափար տալու համար այստեղ ամբողջությամբ առաջ ենք բերում նրա ճառը, որ բնորոշում է նաև նրա քաղաքական աշխարհայացքի էությունը:

— Առ այս ոչ ինչ ունիմք դարձեալ խորհել, մինչ տեսանեմք արդէն զի քան զարեգակն պայծառ է զշնորհ և զգթութիւն ամենաողորմած կայսերն Ռուսաց առ ազգս մեր, վկայ են մեզ բովանդակ բարերարութիւնք նոցին առ ազգս Հայոց, որ ի նորն նախիջեան և ի Գրիգորիուպօլ, զերափայլ պատիւ որով հոգեւոյս Յովսէփ կաթողիկոսին մեծարեաց ի պարծանս ազգի մերոյ, և այժմ զոր առնէ եպիսկոպոսաց Հայոց, և յատկապէս շնորհաւորմամբն Սրբազան Դանիէլ կաթողիկոսին, մանաւանդ ներկայ իշխանան Աղդարխանու, որ կենդանի է և թողն Աւան իշխանին Տեառն հաշանոյ տանն աղուանից Հայոց, որ այժմ Շուշի ասի, և միւս եղբայրն որ է Տէր կամ Լարդ Ղզարու: Եվ այժմ զոր լսեմք հաւատարիմ արանց գրեցելովք զի զբարձր

բազում իւր տարածեալ է ի հովանաւորութիւն և ի փրկութիւն տանն Հայոց։ Ունիմք մեք բազում օրինակս ազգասիրաց և մարդասիրաց, որք գործովք իւրեանց հաճոյ եղնն Աստծոյ և արժանի յաւիտենական յիշատակութեան, այլ բազումք ի սոցանէ միայն ազգասէրք իոկ դազգս իւրեանց սիրէին և փրկութիւն նոցա միայն ջանային որպէս յայտ է վերծանողաց։ Բայց սա օգոստոսիաւ կայսերն մեր մարդասէր՝ ոչ գոյով յազգէ Հայոց, սիրէ զազգն մեր, և փրկիչ և առաքեալ երևի վասն մեր, վասն որոյ տուք ինձ համարձակութիւն առաջի յարգութեան ձերոյ ասել ոչ միայն խոկալի և երախտագիտելի՝ այլև տօնելի է ամենայաղթ կայսրն Ռուսաց, և մեզ յատուկ պարտականութիւն է դիմել ամենակատար սրբաւ առ Արարիչն ամենայնի Աստուած սակս բարի աջողութեան և երկան կենաց ամենապայծառ կայսերն մերոյ ներկայ պայծառացուցչի սրբոյ եկեղեցոցն մերոց, և այսպէս որպէս սկզբան ասացի ոչ երկբայիմ զի այս ժողով ձեր իցէ Աստուծաւ և հոգւով, որ տալոցէ ձեզ խորհել և խօսել, ըստ այնմ թէ նա տացէ ձեզ բերան և իմաստութիւն։ Ուրեմն համարձակիմ առարկել զի ոչ միայն երախտագիտել է արժան՝ այլև աղբրաբխաւն և հայցուածքն դրով մատուցանել զայն առ յոտս աթոռոյ ամենաբարձր և անպարտելի Տէրութեան նորա... արժանաւոր անձինս առաքելով ի դիմաց հասարակութեանս մերոյ («Անգլ կամ գործք», էջ 10, Մարտի 1806 թ.)։

Արտասանված ճառերից և մտքերի փոխանակությունից հետո օրակարգում դրվում է երկու գործնական առաջարկ. առաջինը՝ երախտագիտության և շնորհակալության մի թուղթ մատուցել «անպարտելի Տէրութեան» Ռուսաստանի և երկրորդը՝ նորին Բարձրության համար մի վայելուչ ընծա պատրաստել։ Նվերի ընտրության խնդրում ժողովա-

կանները երեք տարբեր կարծիք են հայտնում.

1. Նվիրել ընտիր և հազվագյուտ ապրանք շնորհաց աշխարհի։

2. Երախտագիտության մի արձան կանգնեցնել Նոր-Նախիջևանում և Գրիգորիուպոլ քաղաքում։

3. Կալկաթայի և Բոմբեի հայության ևս ժողովի հրավիրել և նրանց «միաբանութեամբ» ավելի «արժանաւոր ու վայելուչ» ընծա ուղարկել։

Այնուհետև ժողովում մի նոր հարց է առա-

ջադրվում. — ի՞նչ ձևով ուղարկել ընծան և երախտագիտության թուղթը «մեծահռչակ կայսեր»։ Այս հարցի նկատմամբ հետաքրքիր է Գրիգոր Մամյանի պաշտպանած տեսակետը։ Նա առաջարկում է ընծան և պաշտոնական գրությունն ուղարկել կայսեր շատ զգուշ ձևով, որպեսզի չբլտանալի օսմանցիների կամ պարսիկների գերիշխանության ներքո ապրող հայ ժողովրդի գրությունը։ Այս էական հարցի շուրջ ևս լինում են տարբեր առաջարկություններ։

1. Գրությունն ու ընծան հասցնել Ռուսաստանի թեմի առաջնորդ Տ. Եփրեմ Արքեպիսկոպոսին և նշանավոր հայեր Մինաս ու Հովակիմ Ե-

ղիազարյաններին, խնդրելով, որ նրանք «ի պատեհ ժամու և վայելուչ կերպիւ մատուցանեն» նորին Կայսերության։

2. Բրիտանական դեսպանի միջոցով մատուցել։

3. Հատուկ մի անձի միջոցով ուղարկել։

Անցնում է առաջին առաջարկությունը։ Այնուհետև 1806 թվի հունվար 28-ին Վարդան Գասպարյանի տանը տեղի է ունենում մի նոր ժողով, ուր հոտնկայս կարգացվում է երախտագիտության զգացմունքներ արտահայտող թուղթը։ Ապա ժողովին ներկա եղողները նորից կարդում են առանձին-առանձին և ստորագրում։ Պարզորոշ գաղափար տալու

Տ. Հաւոյրյուն Բախանա Շմավոնյան

Համար պատմական այդ գրությունն ընդհանուր առմամբ մատին, այստեղ առաջ ենք բերում

որով ան ամբողջությամբ, որ ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

ՔՐԻՍՏՈՍԱՊՈՍՏՈՍԱՆ և **ՕԳՈՍՏԱՓԱՆ ԱՂԵՔ ՍԱՆԴՐԻ**. Աստուածաբան ԿԱՅՍԵՐ ՄԵԾԻՆ ՌՈՍԱՍՏԱՆՈՒ, և միանգամայն բազում և զանազան Հիսուսական իշխանութեանց և պետութեանց միահեծան Ինքնակալին:

Յատկապես անտիրացեալ Ազգիս և Աշխարհին Հայոց ողորմած և բաբարացեալիս և պաշտպանի օգոստափառ մեծութեան, ի ծունգս յարգանաց՝ հպատակութեան՝ գոհունակութեան՝ և երախտագիտութեան խոնարհեալ՝ հնազանդաբար մատուցումն:

Ազգս Հայոց որ ի վերին տեսչութենէ՝ անխնամացեալ՝ կորուսաբ զթագաւորութիւն մեր, ի բռնութենէ՝ օտարաց տարագրեցաք ի յաղենասարաս հայրենեաց մերոց, բայց՝ ո՛չ խապաւ լրիալ թողեալ զմեզ ձեռն ամենակալին՝ բաժինս որոշեաց Հոգին Տեառն. և ժողովս ժողովս ի վտարելոցս փոխադրեաց ի Աստուածապահ տէրութիւնս ձեր, ուր յանձանձեցան խնամարկեցան ի դերաշխարհիկ բարերարութենն Աստուածազօր կայսերացդ՝ առանձն բարօրութեամբ՝ քան ի բնիկ թագաւորութեանս մերում, և ժողովս ժողովս մեկնեաց ի սահմանս Հնդկաստանու, ի կալուածս մեծափառ ազգին՝ մեծին Բրիթանիոյ, ուր հովուեմք ի հանդորդու, և՛ պահպանիմք ի բարերար խնամս ամենազօր տէրութեանց իւրեանց, իսկ մնացելոցն բազմութեան ի սեփական աշխարհին, ի ճնշմունս օտարազգաց, անցուցանելով ի հուր և ի ջուր նեղութեան՝ սահման եղ ժամանակի սահմանիչն ժամանակաց՝ հանելոյ ի հանդիստ, որոյ զլրումն և զկատարած տեսանեմք ահա աշօք բացօք եկեալ հասեալ առ մեզ օգնութիւն ի Տեառնէ, և ծագեալ մեզ եղջիր փրկութեան ի Տանէ Դաւթի սիրելոյ իւրոյ: Այս է, ի Տիրահաստատ ի յարփիափայլ գահէ, յաւիտենական յիշատակութեան արժանի Մեծի կայսերն ՊԵՏՐՈՍԻ, որոյ ի խնամոցն Աստուծոյ սկզբնաւորեալն ողորմութիւն առ անկեալ ազգս մեր բազմապատկօրէն օրրստօրէ տարածեցաւ ի մեզ ի յարժանաժառանգ յաջորդաց նորին երանելոյն, իսկ՝ առ երանաւետ ժամանակաւ ամենամեծի և անյաղթելի ԿԱՅՍԵՐԻ մերոյ՝ ծագեցաւ մեզ արեգակն ի բարձանց՝ առ ի միանգամայն լուսաւորել զիսաւարային տխրականութիւն փարատեալ ազգիս՝ գալստեամբ Աստուածազօր զօրացող

յաշխարհս մեր, ուստի և մեզ հանդերձեցաւ ճանապարհ ելանել ընդ առաջ Քրիստոսապրսակ ԿԱՅՍԵՐԻ մերոյ եկելոյ ի փրկութիւն մեր՝ խոնարհական և աղերսական թղթովս. ազգ միահամուռ և համախումբ, օրհնելով զգալուստ ամենամեծի անուան՝ և անյաղթելի Տէրութեան քոյ յաշխարհս մեր, միանգամայն՝ և զանբաւելի երախտեաց՝ և Աստուածազօր բարերարութեանցն ձերոց առ ազգս մեր, զի հերոն հետէ առ ի մեզ մթերեալն բան զոհաբանական և շնորհակալութեան, ձօնել մատուցանել առաջի փրկողիդ մերոյ ԿԱՅՍԵՐԻ: Եվս՝ և զաղերս համօրէն ազգիս զնել առ ոսոս Տեառնդ մերոյ, և հայցել՝ որպէսզի Աստուածազօրս սիրով շարժեցալիս ի մեզ յողորմածութիւն, գրել զազգս մեր ի ժողովուրդ քոյ ստրուկ որով զիկոր անկեալն մեր զլուսն՝ կարասցուք համբառնալ յամէն ուրեք, և խրախոյս բառնալ յանուն ամենայաղթ ԿԱՅՍԵՐԻ մերոյ որով և արժանասցուք թերեւ վերստին վայելել զբաղցրութիւն հայրենեաց մերոց ընդ ամենաբաղցր լծով ծառայութեան ձերոյ. ուրանօր համախմբեալք ազգովին՝ միաբանութեամբ հանցուք զօրհնութիւն վերնական խնամոցն պարզելոյն մեզ զփրկութիւն, և հայցեսցուք ի նոյն Աստուած՝ պիտական է երկարութիւն կենաց՝ մշտնջենաւորութիւն անխոնարհելի բարձրութեան՝ երանական փառաց և ամենայաղթ զօրութեան՝ ողորմածի և բարերարի ԿԱՅՍԵՐԻ մերոյ:

Որ և արդ՝ նոյն սխրալի յուսով յանձն եղեալ մեր ի խնամողական պահպանութիւն ամենաբարձր քոյ կարողութեան՝ պանծամք Տեառնդ մերոյ մեծի անուամբ՝ ամեն մտերմութեամբ և խոնարհամիտ սիրով:

Քոյդ Ամենաբարձր Կայսերական Պետութեան Ամենախոնարհ ծառայ, և հաւատարիմ հպատակ

«Մին վայելուչ և յարմար» թուղթ ևս գրում են Վրաստանի մայրաքաղաքի՝ Թիֆլիսի իշխանին: Դա ցույց է տալիս, որ Մայրասի հայ հայրենասերները հատուկ հարգանք են ունեցել նաև դեպի Հերակլը: Դա ցույց է տա-

լիս և այն, որ նրանք հայ ժողովրդի բախտը կապել են նաև հարևան վրաց ժողովրդի բախտի հետ: Նրանք խորապես ըմբռնել են, որ երկու բախտակից ժողովուրդները պիտի միանան, միասնական ույժ կազմեն, որպէս-

զի ազատվելով օտար լծից, պահպանեն իրենց անկախությունը: Դա անհրաժեշտ էր, երբ Մեծ Ռուսաստանն իր վրա էր վերցնում Վրաստանի ու Հայաստանի հովանավորու-

Մեծի և Գերապայծառ ԻՇԽԱՆԻ, և փաշայադր Զորապետի Ամենաբարձր կայսերութեանն Մեծին Ռուսաստանու, որ ի Թփղիս. 3տոկապէս բարեւարի և խնամակալի Ազգիս և Աշխարհիս հայոց:

Յայտ իսկ է ձերումը մեծութեան՝ անտիրացեալ ազգիս մերոյ, վտարանդութիւն և բազմապիսի վիշտք ի յօտարազգաց բռնատրութենէ, միանգամայն և ի խնամոցն Աստուծոյ ողորմածութիւն ամենաբարի Ազգին Ռուսաց առ անկեալ ազգս մեր, որ ընդ ամեն ժամանակս գրեթէ տարածեալ ունելով զբաղով ընկալան ի գիրկս որք անկանն առ ողորմածութիւն իւրեանց, և Աստուածազուրկ սիրով խնամարկեցին, մանաւանդ՝ ի ժամանակէ անտի մեծին ՊԵՏՐՈՍԻ, այն՝ որոյ յիշատակն է ամմահ, որ ոչ միայն խնամածելոյ առ մեզ եղև սկզբնատրիչ. այլև՝ սկզբնապատճառ համօրէն ազգիս փրկութեան, ի ձեռն Արքիապապ շառափղաց իւրոց՝ Աստուածապահ գահին իւրոյ ժառանգորդաց:

Սա է՝ հզօրացեալն բարձրելոյն աշով, նախագահն ի տիեզերակալս աշխարհի ԱՂԷՔՍԱՆԻՐ Քրիստոսապաւ կայսեր մեր, որ ի վերին անկարկութենէ առաքեաց զանպարտելի և հզօր պետութիւն քո յաշխարհ մեր, որով զփրկութիւն բոլորի ազգիս՝ աներկան լինել հաւատամբ, քանզի ձեր ողորմածացդ է գթալ ի վերայ անկելոյ ազգիս, ձեր հզօրացդ՝ զօրացուցանել զլքեալ ձեռն մեր, և ձեզ տիրողացդ է տիրել անտերունչ ազգիս, վերահաստատելով և սեփականելով մեզ փրկ-

թյունը: Այդ կապակցութեամբ էլ անշափ հետաքրքիր է Մադրասի հայ հայրենասերների գրութիւնը ուղղված Հերակլ Թազավորին, որ բերում ենք ստորև.

կութիւն և խաղաղութիւն ի հայրենիս մեր: Այս ուրախալի յուսով, և սքանչելի երևամբ փրկութեան մերոյ՝ քաջալերեալ զտկարութիւն մեր՝ կանխեցաք առ ոտս Տեառն մերոյ կայսեր՝ անձնանուէր գրով, ի հեռատրութենէ աստի խոնարհեցուցեալ զպարանոց ազգիս՝ մատուցաք առ անբան մեր ընկալեալ բարեբարութիւն զգոհաբանական և զշնորհ ընկալութեանն մերոյ բան՝ պատարագ անկարօտի մեծութեան իւրոյ, օրհնելով զգալուստ անյաղթելի տէրութեան և ամենամեծի՝ անուան իւրոյ յաշխարհ մեր ի փրկութիւն մեզ — ամին իրի և առ տէրութիւնդ մեր և իշխան՝ ընդառաջեալ այսու գրութեամբ՝ վերապատուեմք զվեհափառ իշխանութիւն քոյ, զոր Տէր Աստուածն մշտնջենատրոս արասցէ անյաղթելի զօրութեամբ, ի շինութիւն աշխարհաց և ի փրկութիւն Ազգիս Հայոց: Ընդ այս սակաւամասնեալ բանի՝ խոնարհութեան մերոյ նուիրի՝ և զաղերս առ տէրութիւնդ մեր արկանեմք գթութեամբ հայիլ ազգ մեր նեղեալ նուազեալ, տրամածելով զձեռն ողորմածութեան ձերոյ ի պահպանութիւն նոցին, քանզի ձերեմք և մեք՝ որք տիրէք աշխարհի, պարծանք և պահպանիչք Քրիստոնէութեանս կրօնի: Ուստի և մեք մնամք պանծալով յանուն ամենաբարձր Կայսերութեան Մեծին Ռուսաստանու, և

Քոյդ Մեծի իշխանութեան հաւատարիմ ամենախոնարհ ծառայի

Տէր Յարութիւն Շմսուօնեան Մադրասի Հայոց Աստգ Բաճաճայ

Տէր Թադէոս Տեր-Անդրէասեան

(և ուրիշ 33 ստորագրութիւններ):

Ահա այս ամբողջ նյութերն իրենց արտացոլումն են գտել «Անցք կամ գործք» գրքույկում, որն իր բովանդակությամբ Մադրասի հայ հայրենասերների հասարակական գործունեության ցայտուն մի էջը պատկերող թանկագին փաստաթուղթ է հանդիսանում:

Մնում է պարզել, թե ինչպիսի կարևոր երևույթներ են լուսաբանում պատմական այս գրքույկում եղած գլխավոր նյութերը:

1. Ամենից առաջ պարզում են 18-րդ դարի վերջում և 19-րդ դարի առաջին քառորդում Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում ապրող հասարակական առաջադեմ գործիչների դերը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում, պատկերելով նրանց հայրենասիրա-

կան անկեղծ գործունեության ցայտուն մի էջը:

2. Ընդգծում են, որ մեզինից 141 տարի առաջ հեռավոր Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում կենտրոնացած փոքրաթիվ հայերի առաջավոր մտավորականները հանդես են եկել իր ժամանակի քաղաքական առաջադեմ իդեալներով և ամբողջապես համակվել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման վեհ գաղափարով, միաժամանակ բարձր գնահատելով նրա փրկութիւն ու պաշտպանութիւն հարցը և առանձին հետաքրքրութիւն ցուցաբերելով ասիական ստրկության մեջ գտնվող Հայաստանի հանդեպ:

3. Գրքույկում հանդիպում ենք նաև ցայ-

տուն փաստերի՝ հայ ժողովրդի համար այն ժամանակները ստեղծված ծանր կոչմարային պայմանների և մոայլ իրականության մասին: Տեսնում ենք օտար բռնակալների, բացարձակ կամայականությունների ու բռնությունների պատկերը:

4. Գրքուկում, թեև շատ սեղմ՝ կերպով, ընդգծված է նաև օսմանյան ու պարսկական կենտրոնական իշխանությանց աստիճանական թուլացումը և Ռուսաստանի գերիշխանության ծավալումը:

5. Ավելի ուշագրավն այն է, որ Մադրասի հայ հայրենասերները խորապես ըմբռնել են, թե հայ ժողովուրդը կանգնած է ֆիզիկական բնաշնչման վտանգի առջև, իսկ նրա փրկությունը տեսել են միայն ու միայն Ռուսաստանի հաղթանակի և օգնության մեջ: Նրանք եկել են այն եզրակացության, որ օսմանյան սուլթանական և պարսկական շահական լծի տակ ապրող հայության ազատագրությունը կարող է իրագործել միայն Մեծ Ռուսաստանը և միաժամանակ խորապես համոզված են եղել, որ հայերը խաղաղ ու երջանիկ պայմաններում ապրել կարող են միայն Ռուսաստանի հովանավորության ներքո:

6. Առանձին ուշադրության արժանի է նաև Մադրասի հայ ազատասերների դիմումը Վրաց Հերակլ թագավորին: Դա նշանակում է որ նրանք հայ ժողովրդի բախտը կապել են հարևան վրաց ժողովրդի բախտի հետ: Նրանց կարծիքով հայ ժողովրդի երջանկությունը դրացի ժողովրդների հետ միասնություն ստեղծելու մեջ է: Այս կապակցությամբ էլ անշափ հետաքրքիր է Մադրասի հայ հայրենասերների 1806 թվականին գրած նամակը՝ ուղղված Հերակլ թագավորին:

7. Բնորոշ է և այն, որ Մադրասի հայ դործիչները՝ ոչ միայն հայ, այլև վրաց ժողովրդի փրկությունը սպասել են Ռուսաստանից:

8. Հատկանշական է նաև, որ Մադրասի առաջադեմ հայ խմբի կենտրոնական դեմքերից մեկն է հանդիսացել Տ. Հարություն քահանա Շամվոնյանը, առաջին հայ լրագրի՝ «Ազդարար»-ի խմբագիրը: Դա ցույց է տալիս, որ այս հայ հոգևորականը իրեն նվիրել էր հայ ժողովրդի ոչ միայն լուսավորության, նրա մտավոր զարգացման գործին, այլ և նրա ազատագրության վեհ գործին: Շամվոնյանը,

կուլտուրական այս մեծ գործիչը, հայ ժողովրդի ազատագրության նկատմամբ ունեցած իր հույսերը անփերապահորեն կապել էր Ռուսական օգնության հետ:

Այժմ մի հանգամանք պարզ է: Հնդկահայ առաջավոր մտավորականության քաղաքական առողջ տեսակետները, որոնք ուշագրավ ու խոշոր երևույթ են հանդիսանում հայ կյանքում, պատմությունն արդարացրեց. դրա ցայտուն ապացույցը այսօր մենք տեսնում ենք Սովետական Միության դրոշի տակ իր քաղաքական-տնտեսական վերածնությունն ապրող Հայաստանում: Եվ արդարև 1917 թվի Հոկտեմբերյան Մեծ ռեուլուցիան ոչ միայն ընդմիջտ ազատագրեց հայ ժողովրդին իր դարավոր ստրկության կապանքներից, այլ և նրան տվեց ազգային պետականություն և տնտեսական ու կուլտուրական ծաղկման լիակատար հնարավորություն: Դա այն հոյակապ մտահղացման, գեղեցիկ ծրագրի իրականացումն է, որի մասին միայն երազել ու տենչացել են մեզինից 141 տարի առաջ ապրած մադրասաբնակ հայ հայրենասերները:

Վերջապես ընդգծենք մի կարևոր պարագա: Երբ մեզնից մոտ մեկ ու կես դար առաջ հեռավոր Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում ապրող հայ հայրենասերները հայության ազատագրության ճիշտ ուղին համարել են Ռուսաստանի հովանավորությունը, դժբախտաբար, այդ մեծ ճշմարտությունը ու կարևոր հանգամանքը չեն կարողացել ըմբռնել մեր վերջին հիսնամյակի պատմության որոշ քաղաքական գործիչներ ու կուսակցություններ: Ահա թե ինչու հնդկահայերի, գլխավորապես մադրասահայերի, մղած ազատագրական պայքարը կազմում է հայ քաղաքական պայքարի պատմության ուշագրավ էջերից մեկը:

Սրանք են ահա հասարակական բնույթ կրող այն բոլոր կարևոր երևույթները, որոնք 1806 թվականին Մադրասում հրատարակված «Անգլ կամ գործ» խորագրով տետրակի բովանդակությունն են կազմում: Հենց այս բովանդակած երևույթներն էլ արժեքավորում են գրքուկը, որը, իր մեջ շոշափված խնդիրներով, ուրույն տեղ է գրավում ոչ միայն Մադրասի, այլ և հայ քաղաքական գրականության, պատմության մեջ:

